

Uittreksel van Siep stuurman. De parasieten en de productieve deugd. De veranderende betekenis van de arbeid in de moderne tijd', in: Robert J. van der Veen & Dick Pels, red., Het basisinkomen: sluitstuk van de verzorgingsstaat? (Amsterdam, Van Genneep, 1995), 157-186. Aangevuld met een actuele analyse en een beschouwing over de toekomst van mijn hand.

Geschiedenis en inhoud van het arbeidsethos en de toekomst van de op kapitalisme gebaseerde verzorgingsmaatschappij

Vaak wordt aan betaalde arbeid een bijzondere betekenis voor de maatschappij toegekend. Daarmee wordt niet alleen bedoeld dat mensen slechts kunnen leven door arbeid te verrichten, maar dat zij zich aan die samenleving pas werkelijk kunnen binden door deelname aan betaalde arbeid. Vaak wordt gesteld, dat werkloosheid mensen van veel uitsluit. Betaalde arbeid heeft een integratieve betekenis, houdt de samenleving bij elkaar. De opvatting, dat mensen zich pas werkelijk aan de samenleving kunnen binden door deelname aan betaalde arbeid en dat werkloosheid mensen van veel uitsluit is na een lange historische ontwikkeling tot stand gekomen. In het kort is de heersende opvatting over de integratieve betekenis van arbeid als volgt. Als men over arbeid praat, bedoeld men meestal telkens terugkerende doelgerichte productie voor het eigen onderhoud en dat van anderen dat wordt verricht in loondienst en waaraan rechten en plichten zijn verbonden. (Het bestaan van een informeel of formeel contract tussen partijen). Arbeid heeft betrekking op een baan hebben, op het verrichten van betaalde activiteiten. Sommige vormen van arbeid die niet in loondienst verricht worden horen er daarom ook bij, nl. de kleinere zelfstandige ondernemer of handelaar, die een zelfstandige onderneming drijft en die zelf hard werkt. Met integratieve betekenis van arbeid bedoeld men op dit moment vaak, dat het maatschappelijk productiesysteem in gevaar komt, wanneer veel mensen geen productieve arbeid verrichten, die toch moeten eten. Onze maatschappij draait rond de loonarbeid, en de verzorgingsstaat komt in financieringsproblemen, wanneer een grote groep niet werkt. Dit wordt soms verbonden met een negatieve visie op werklozen: hoewel het vaak niet zo hard wordt gezegd, zijn het toch eigenlijk maar klaplopers op de zak van de werkenden, die te lui of arbeidsongeschikt zijn en die een last vormen voor de samenleving. Eigenlijk komt de verzorgingsstaat door hun gedrag en hun grote aantal in gevaar. Daarnaast is er het openbare orde probleem. Het is van belang, dat zo weinig mogelijk mensen vervallen tot dakloosheid, pauperisme en bedelarij buiten de maatschappij. Criminaliteit, drugs, verpaupering en werkloosheid ontwrichten (delen van) de maatschappij is de redenering. Desintegrerende tendensen in de verzorgingsstaat zijn in sterke mate het gevolg van het individueel gedrag van de bewoners van de oude stadswijken en van uitkeringsgerechtigden, in het bijzonder de werklozen.

historische analyse

Nu wil ik deze theorie niet weerleggen vanuit een andere algemene theorie over arbeid en integratie, vanuit abstracte begrippen en vanuit een pretentie, dat deze begrippen algemeen geldig en tijdloos zijn. De invulling van die begrippen verandert juist steeds, ook de inhoud van het begrip arbeid in het algemeen en betaalde arbeid in het bijzonder. De combinatie van de twee bovengenoemde argumenten- de uitkeringsgerechtigden zijn door hun grote aantal en hun gedrag een bedreiging voor de verzorgingsstaat en ze zijn een bedreiging voor de openbare orde- kent een lange historische ontwikkeling. Door een historische analyse wil ik proberen opvattingen over de betekenis van arbeid in de maatschappij in de maatschappelijke context te plaatsen van een bepaalde tijd. Daarna zal ik ingaan op de meest recente ontwikkelingen, op wat de hoofdproblemen zijn van de huidige verzorgingsstaat en welke oplossingsrichting daarvoor gekozen kan worden.

Samenlevingen van jagers en verzamelaars en de vroegste agrarische samenlevingen

In deze samenlevingen was er vaak geen onderscheid tussen arbeid enerzijds en activiteiten om iets moois te maken dat verder geen functie heeft voor het eigen onderhoud, dus het maken van een object bijvoorbeeld dat alleen maar mooi is om naar te kijken. Er was dus ook geen onderscheid tussen wat wij nu kunst en werk of arbeid noemen. Gebruikte gereedschappen bijvoorbeeld werden soms prachtig versierd. Ook het onderscheid tussen bijvoorbeeld feestvieren en goederen ruilen, dus arbeid verrichten, was niet altijd duidelijk. Tradities op het gebied van het betalen van bruidsschatten bij een huwelijksfeest geven aan, dat feestvieren maar ook oorlogvoeren in dergelijke samenlevingen zonder intensieve handel vaak als functie hadden, dat overschotten aan goederen over de samenleving als geheel werden verdeeld. Wel was er reeds vroeg een onderscheid tussen mannen en vrouwenarbeid. In veel van deze voor-agrarische samenlevingen heeft zich een ontwikkeling voorgedaan, waarbij het jagen als een specifiek mannelijke aangelegenheid werd beschouwd, en het verzamelen een specifiek vrouwelijke aangelegenheid. Veel feministische analyses gaan bij het onderscheid tussen mannen en vrouwenarbeid in vroeg agrarische samenlevingen uit van de volgende reconstructie. Kern van deze samenlevingen waren moeder-dochter clans, waar op basis van verbondenheid vrouwen zorgden voor het verzamelen, verbouwen en oogsten van planten en het verzorgen van dieren. Het ging om verzorgende arbeid als basis van de samenleving. Mannen waren behalve voor de voortplanting in dergelijke samenlevingen eigenlijk overbodig. In vroeg-agrarische samenlevingen konden mannen zich niet meer uitsluitend met de jacht bezig houden. Dat was voor het voortbestaan van de gemeenschap betrekkelijk overbodig geworden. Daarom specialiseerden mannen zich in bepaalde aspecten van het vrouwenwerk, om zichzelf zo onmisbaar te maken voor de samenleving. Godsdienst, handel, vervoer, ambacht en metaalbewerking. De uitvinding van de ploeg gaf bepaalde werkzaamheden in de landbouw meer aanzien, en dit werd ook weer mannenwerk. Met de ontwikkeling van dergelijke technologieën komen we bij de grote agrarische civilisaties, van Mesopotamië tot Egypte. Ook de Middeleeuwen in West-Europa horen daar bij.

Agrarisch feodale samenlevingen.

Materiële rijkdom had in deze samenlevingen een hoge status. Wie rijk was behoorde tot de aanzienlijken. Deze aanzienlijken hielden zich bezig met kunst en cultuur en politiek. Deze bezigheden stonden in hoog aanzien, anders dan bij ons. De arbeid die noodzakelijk was voor de productie van rijkdom stond in deze voor-kapitalistische samenlevingen in minder aanzien. In de grote agrarische civilisaties, van het oude Egypte tot de Europese middeleeuwen, werd lichamelijke arbeid in hoofdzaak verricht door personen met een lage status: slaven, lijfeigenen, horigen, dagloners. In deze samenlevingen hadden de arbeidende standen niet de status van volwaardige burgers. De agrarische aristocratieën keken met minachting neer op de zwoegende volksmassa's. Deze minachting had ook betrekking op de handel. In de agrarische middeleeuwen stonden in de stedelijke cultuur handel en handwerk in een hogere status. Maar deze cultuur stond lange tijd in de schaduw van de elite-cultuur van de grondbezittende aristocratie. De succesvolle stedelijke burger had de neiging zich hierbij aan te passen. Zo maakte de toplaag van patriciërs zich een specifiek burgerlijk-aristocratisch ethos eigen: zij hield zich bezig met bestuur, het culturele leven, het gewone werk werd door anderen gedaan. Dit ethos legde een grote nadruk op politieke en militaire deugden. De rijkdom aan grond, slaven en horigen was immers vaak verkregen door verovering en oorlog. Dit was de ideologie van de stedelijke elite en de grondbezittende aristocratie. Er bestonden ook wel andere ideeën onder met name de boeren en handwerkslieden. Deze waren gebaseerd op uitgangspunten van het christendom in de middeleeuwen. Het christendom leerde een positieve waardering voor arbeid en een uitdrukkelijke veroordeling van de ledigheid, die des duivels oorkussen was. Maar niet de arbeid als zodanig werd zeer gewaardeerd, maar het morele effect ervan. Arbeid was de mens door God opgelegd als na de zondeval. Arbeid stond in het teken van schuld en boete. Bid en werk; het is de religieuze context die de arbeid zijn stichtende waarde verleend. Er was een christelijke plicht tot arbeid en tucht. Arbeid verrichten was een morele plicht.

We treffen echter bij de middeleeuwse kloosters en kerkvaders geen positieve waardering voor de productie en de productiviteit als zodanig. Zij gingen niet uit van een wereldlijke waardering van de economische groei. Men kon productiviteitstoename en groei ook niet vaststellen. Daarvoor ontbraken de gegevens. Er bestond niet iets als de appreciatie van de productie om de productie. De wereld van arbeid en technologie had een ondergeschikte plaats in de kosmische orde. Dat gold voor de handel in het bijzonder; het waren getolereerde praktijken maar niet meer.

De uitvinding van de productieve deugd

In de 17e eeuw vinden we de eerste aanzetten tot een theorie van de economische vooruitgang van de mensheid. De uitbreiding van de handel, en de daarmee gepaard gaande contacten met andere volkeren in andere werelddelen leidde tot de conclusie, dat alle volkeren zich ontwikkelden van wildheid tot beschaving. Men wilde ook een verklaring zoeken voor het feit, dat in ieder geval in technologisch opzicht de Europese volkeren superieur waren aan andere. De eerste filosofen zoals Francis Bacon kwamen tot de conclusie, dat dit niet het resultaat was van de vruchtbaarheid van de grond, het klimaat, of de bevolkingsgroei maar van de ontwikkeling van handel en de ontwikkeling van de ambachten. Daarnaast vroeg men zich af, waarom ook binnen Europa zo'n groot verschil in welvaart tussen de verschillende landen bestond. De rijkdom van een land en de omvang van de bevolking waren de fundamenten van een krachtige staat, die concurreerde met andere staten. De rivaliteit tussen landen werd behalve militair ook economisch geïnterpreteerd. Onderzoekers in die tijd waren gefascineerd door de rijkdom van de Nederlandse Republiek en men zocht daar verklaringen voor. Men kwam tot de conclusie, dat Nederland een klein land was zonder grote bodemschatten en een omvangrijke bevolking. De macht en rijkdom van dit land moesten een gevolg zijn van de handel en niet van de landbouw en de veeteelt. De Engelsman William Petty, die ook Engeland wilde omhoogstoten in de vaart der volkeren, pleitte voor een vergroting van de productiviteit van de Engelse economie, in de context van de internationale rivaliteit. Daarbij wijst hij op de positieve effecten van arbeidsdeling. Paupers en vagebonden moeten aan het werk gezet worden, de infrastructuur moet verbeterd worden. Ledigheid en lanterfanterij is de pest voor het land. En hier komt een belangrijk argument, dat nog steeds geldig is: zelfs al zou men werklozen nutteloze arbeid laten verrichten, zoals de bouw van een nutteloze piramide in de woestijn, dan is dat beter dan niets doen, omdat de discipline en arbeidslust op die manier in stand gehouden worden. Ook in Nederland vinden we al vroeg het idee, dat tegengaan van pauperisme noodzakelijk is voor het opvoeren van de productie, zodat beter geconcurrereerd kan worden met andere landen in economisch opzicht. In 1587 verschijnt het boek van Coornhert, "Boeventucht of de middelen tot mindering der schadelijke lediggangers". Zijn suggesties zijn: door brandmerken en verbannen ontnemen wij de dieven en bedelaars hun schaamte, dat heeft geen zin; dergelijke zware straffen leiden tot niets. Wij moeten de bedelaars productief maken. (Het lijkt vind ik wel een beetje qua redenering op de derde sector van Melkert, die verderop ter sprake komt). Dit kunnen we doen door het roeien op 'beurt-galleien', wat ook het binnenlandse verkeer en dus de economie ten goede komt, landontginning en droogmakerij en tijdelijk verblijf in gevangenissen annex werkplaatsen, die in elk landschap aanwezig moeten zijn.

De verschillen tussen de middeleeuwen en de 17e eeuw.

Theorieën over economische vooruitgang en de noodzaak van economische groei, gepaard gaande met een verheerlijking van een zo groot mogelijke productiviteit waren in eerste instantie nog minderheidsvisies en ze bestonden naast de theorieën die in de middeleeuwen ook al bestonden. Overheersend was nog de traditionele doctrine van de corporatieve privileges, als leer van de grondeigendom als 'natuurlijk' fundament van de samenleving. Dit was invloedrijker dan het betoog van de productieve deugd. Wat zijn nu de verschillen tussen de 17e eeuwse opvattingen en die uit de middeleeuwen? Terwijl in de middeleeuwen ledigheid en nietsnutterij op morele gronden werd veroordeeld, komt er bij de 17e eeuwse filosofen zoals Petty en Locke een argument bij. De

tegenstelling tussen nietsnutten en de werkbijen maakt bij hen deel uit van een betoog dat draait om bewuste verhoging van de productiviteit. Dit productivisme is bovendien drager van een nieuwe moraal; de productieven zijn moreel hoogstaander dan de niets- nutten die als parasieten worden gebrandmerkt. Zij leven op kosten van de nijvere werkenden, ze zijn niet alleen immoreel, ze staan de vooruitgang in de weg. Zo wordt dus de christelijke veroordeling van ledigheid gekoppeld aan een modern vertoog over productiviteit en vooruitgang. Niet alleen verschilt het produktivistische vertoog van die van het middeleeuwse christendom. Er zijn ook verschillen met het ethos van de middeleeuwse aristocratische elite. In plaats van minachting voor de arbeid komt een betoog waarin arbeid, vooruitgang, beschaving en rationaliteit aan elkaar gekoppeld worden. Wie zijn nu de productieven en wie de parasieten?. Dat zijn in de eerste plaats de rentenierende aristocraten en patriciërs aan de top die hun macht baseerden op grondbezit. Niet zelden ligt de nadruk op de parasitaire lagen aan de top die door hun politieke macht en cultureel prestige een groot obstakel vormen voor de vooruitgang. Er is wel een onderscheid met de moderne, productieve en commerciële rijkdom, die positief werd beoordeeld en die werd onderscheiden van de nutteloosheid, het parasitisme en de irrationaliteit van een bepaald type traditionele bezitters. In de tweede plaats zijn er parasieten aan de onderkant van de samenleving. We hebben gezien, dat er ook in de agrarisch- feodale samenlevingen een minachting van de elite bestond voor het volk. Het vertoog van de productieve deugd betekende ook in dit opzicht een breuk met het verleden. De parasieten zijn nu de bedelaars, zwervers en ongeregelde arbeidsgasten, maar daartegenover staat een grote waardering voor de nijvere ambachtsman en de zelfstandige boer. In plaats van een harde veroordeling van de menigte komt nu een harde veroordeling van dat deel van de menigte dat niet of niet regelmatig werkt. In plaats van de stelling, dat handarbeid mensen ongeschikt maakt voor een hogere roeping komt de stelling, dat burgerschap juist gefundeerd zou moeten worden op de productieve bijdrage aan de gemeenschappelijke rijkdom. Hierop werden aanspraken op politieke burgerrechten gebaseerd. Het ging hierbij echter vooral om de rechten van de geschoolde, regelmatig werkende ambachtslieden. De kijk op de armoede veranderde eveneens. Tegenover de christelijke gedachte dat het de religieuze plicht van de rijken was om hun behoeftige broeders en zusters niet van honger te laten omkomen komt een nieuwe visie naar voren: armoede is het gevolg van ledigheid en de armen zijn in feite parasieten. Armoede moet niet worden gelenigd, maar bestreden en productief gemaakt. Het is dus ook niet louter een vraagstuk van de openbare orde, maar een onderdeel van een politiek-economische problematiek, nl. de werking van de arbeidsmarkt. Ruimhartige liefdadigheid was eerder schadelijk dan stichtelijk.

De industriële revolutie.

In de tweede helft van de 18e eeuw komt voor het eerst het begrip 'industriële revolutie' naar voren. In landen als Engeland en Frankrijk gaat het vertoog over de productieve deugd een steeds belangrijker rol spelen. Filosofen als de Montesquieu formuleerden steeds duidelijker een nieuwe politieke denkwijze waarin productiviteit, civilisatie, rationaliteit en burgerschap aan elkaar gekoppeld worden. Deze opvattingen vinden we ook onder de ambachtslieden, die in de tweede helft van de 18e eeuw voor het eerst als een zelfstandige politieke factor op het toneel verschijnen. In het midden van de negentiende eeuw werd het vertoog van de productieve deugd in vele variaties en schakeringen het credo van de vooruitstrevende liberalen, de radicale democraten en de vroege arbeidersbeweging, waarin de ambachtslieden de toon aangaven. Naar boven toe zette men zich af tegen de aristocraten, renteniers en speculanten, naar onderen tegen de paupers, ongeschoolde en ongeregelde arbeiders, tegen al degenen die zich niet konden onderhouden door hun eigen arbeidsinspanning. De vroege werkliedenbeweging was behalve een verdedigingsorganisatie tegen de patroons ook en vooral een organisatie voor onderlinge steun, een soort particuliere verzorgingsstaat. De zelfbewuste ambachtsman vond het een schande en een krenking van zijn beroepseer om een beroep op de armenzorg te doen. Nu nog steeds vinden de ouderen die Nederland na de oorlog hebben opgebouwd en die van hun kleine AOW c.q. pensioen genieten, dat

je niet naar de bijstand gaat om eventuele wegens ziekte gemaakte kosten vergoed te krijgen. Een pensioen krijg je na een lang leven hard werken, de bijstand betekent je handophouden. Dan ben je een beetje een parasiet. De burgerlijke radicalen waren nog gemakkelijker geneigd om werkloosheid te zien als een gevolg van moreel falen. Onder de generaties aan het einde van de negentiende eeuw was het vooruitgangsgeloof groot; er gloorde een toekomst zonder parasieten en op basis van de productieve deugd. De socialisten waren zeker niet minder productivistisch dan de liberalen, en ook zij vereerden de arbeid, maar zij hadden ook kritiek op het liberale marktdenken en ze schilderden de bourgeoisie af als de nieuwe parasitaire klasse. De meerwaardetheorie van Marx zou aantonen dat alleen de arbeidende klasse productief was. Door de socialisten werd daarbij het radicaal liberale idee van een productieve alliantie van werklieden en de burgerij vervangen door de socialistische notie van de solidariteit van alle loontrekkers. Daarbij hoorde een doctrine van de rationele planning. Economische planning van de staat zou een einde maken aan de anarchie en de verspilling van de markt. Men bepleitte een wetenschappelijke politiek waarin technocraten en ingenieurs een grote rol speelden, die moest worden gecombineerd met een democratische arbeidersrepubliek. Met name het reformistisch socialisme van de sociaaldemocraten ging evenals het voor- uitstrevend liberalisme technocratische trekken vertonen. Men pleitte voor een actievere rol van de staat om de onevenwichtigheden in de werking van de markt te corrigeren.

De tweede periode van het kapitalisme en de onvrijwillige parasiet.

Tegen het einde van de negentiende eeuw moesten de vaktrots en de persoonlijke zelfstandigheid van de ambachts- of vakman in toenemende mate plaats maken voor de onpersoonlijke discipline van de grootindustrie, waar lopende band werk, Taylorisme en technologie de toon aangaven. Hierdoor veranderde de visie van het productivisme: er was eerst een vrij direct verband tussen productieve arbeid verrichten en de idealen van zelfstandigheid en rationaliteit, die band werd nu losser en vervangen door een blind en amoreel productivisme. Door het verdwijnen van de vaktrots en de zelfstandigheid van de ambachtsman en het ontstaan van anoniem lopende bandwerk ontstond een meer instrumenteel arbeidsethos, waarbij meer oog was voor de plaats van de arbeid in de maatschappij en de structurele oorzaken van werkloosheid. De herziening van het beeld van werklozen was ingrijpend. In de negentiende eeuw ging de burgerij ervan uit, dat werkloosheid samenhang met de zedelijke onvolwaardigheid van de onderlaag: de proletariërs fokten teveel kinderen en veroorzaakten overbevolking, die tot werkloosheid leidde. Wie echt wilde werken, kon ook werken: werklozen waren lui, drankzuchtig, amoreel en onbeschaafd. Werkloosheid wordt in negentiende eeuwse teksten altijd in verband gebracht met een moreel gebrek van de werkloze. Men wilde dit door een harde armenwetgeving en opvoeding en onderwijs opheffen. Aan het begin van de 20ste eeuw groeide het inzicht, dat de werkelijkheid anders is, en dat er conjunctuurgolven zijn, waarbij de werkloosheid toe of afneemt al naar gelang de conjuncturele periode. Werkloosheid krijgt hierbij net als ziekte of gebrek de gedaante van een risico. Het is iets dat iedereen kan overkomen, ongeacht zijn eigen inspanningen en verdiensten. Een onpersoonlijk lot kan niet in termen van schuld of moreel falen worden geanalyseerd, het treft de goeden en de kwaden. Het enige wat helpt is voorzorg en verzekering. Bovendien won de socialistische arbeidersbeweging in deze tijd aan kracht, waarbij de burgerij ervan overtuigd raakte, dat algemeen kiesrecht en rechten op het gebied van sociale zekerheid onvermijdelijk waren. Daarom ontwikkelde zich tegenover het vertoog van de productieve deugd het betoog van de sociale zekerheid. De werkloze is een parasiet tegen wil en dank, het slachtoffer van een economisch mechanisme waarop niemand greep heeft. Nodig is een collectieve dekking tegen risico's onder regie van een staat die ervoor zorgt dat niemand zich onttrekt aan de plicht een bijdrage aan het stelsel te leveren. In de jaren dertig werd dit verbonden met opvattingen over de Keynesiaanse conjunctuurtheorie. Werkgelegenheidspolitiek en sociale zekerheid legden een bodem in de markt (de vraag wordt op peil gehouden) en zo wordt de weg naar economisch herstel gestimuleerd. Arbeid was nog altijd nodig en goed, maar werd steeds meer gezien als middel ter verkrijging van consumptief genot. De staat werd geacht een

voortgaande groei van de welvaart te stimuleren en een vangnet te spannen voor degenen die desondanks buiten de boot vielen. In zekere zin zou men kunnen zeggen dat het nu de staat was die 'deugdzaam' en 'productief' moest worden in zijn nieuwe rol als manager van de economische groei. Toch is de opvatting dat werklozen de werkloosheid aan zichzelf altijd levend gebleven in conservatieve kring. Maar elementen uit de oude zienswijze werden ook verwerkt in het stelsel van sociale zekerheid. Er werd een onderscheid gemaakt tussen de bonafide werklozen en de lijntrekkers en profiteurs. Alle nationale verzorgingsstaten zijn georganiseerd volgens een twee sporen model: naast sociale verzekeringen op grond van arbeidsverleden staat een bijstandstraject op minimaal niveau. De mensen op dit traject worden meestal onderworpen aan een veel harder regime van controle en discipline. Zij moeten niet alleen ondersteund, maar ook gedisciplineerd en gemoraliseerd worden. Het stelsel van sociale zekerheid is gekoppeld aan de arbeidsmarkt. De uitkeringen moeten lager zijn dan de lonen, men dient zich beschikbaar te houden voor de arbeidsmarkt, en de hoogte en andere voorwaarden van de uitkering zijn verbonden met het arbeidsverleden. Het hebben van een arbeidsverleden wordt als een persoonlijke verdienste beschouwd, en het ontberen ervan als een gebrek. Hier leeft het vertoog van de productieve deugd voort in afgezwakte vorm. In de periode 1955 -1975 leek een politiek van volledige werkgelegenheid kans van slagen te hebben. Iedereen werd wel aan het werk gehouden, ook zonder morele druk. Het vertoog van de productieve deugd was overbodig geworden. Verzekerd van werk en een minimuminkomen leek het tijdperk van consumptief genot voor de grote massa's van de bevolking eindelijk aangebroken. Een optimistisch vertoog over consumptie en individuele ontplooiing kwam in de plaats van arbeid en plicht. Wel streefde men nog naar zoveel mogelijk economische groei, alleen zo kon de consumptieve cultuur in stand gehouden worden. In de zestiger jaren kwam er wel kritiek op de consumptiemaatschappij, maar niemand maakte zich zorgen over economische groei en werkgelegenheid. Er waren geen parasieten meer, afgezien van een paar criminelen en malafide speculanten. En waar geen parasieten worden gezien is het productivistisch vertoog niet nodig.

De derde periode van het kapitalisme

Deze periode gaat in met het aan de macht komen van Thatcher, Reagan en in Nederland in 1982 Lubbers. Dit betekende een diepgaande omslag in het economische, politieke en culturele klimaat. Aan het einde van de jaren zeventig begon de werkloosheid sprongsgewijs toe te nemen. Men sprak over de crisis in de verzorgingsstaat. Hele industrieën werden afgebroken en de nieuwe dienstensector diende zich aan. Er kwam een kritiek op de grote invloed van de staat en de aanval werd geopend vanuit neo-klassieke economische denkbeelden op het Keynesianisme, de sociale staatsinterventie en de algehele politieke cultuur van de verzorgingsstaat. Met de terugkeer van de massa-werkloosheid keerde het parasietenvertoog over de werklozen ook terug. In de huidige tijd ontwikkeld zich een betoog, waarbij het onder druk zetten van werklozen goed is voor henzelf, en bovendien de verzorgingsstaat in stand houdt. Waarom is dit goed voor de werklozen zelf? Vaak wordt beweerd, dat uitkeringsafhankelijkheid, werkloosheid, en laag inkomen sterk samenhangen met sociaal isolement (weinig sociale contacten en geen deelname aan het maatschappelijk verkeer) en dat deelname aan betaald werk een belangrijk instrument is om dit op te heffen. Die samenhang is echter niet altijd zo duidelijk. Onderzoekingen tonen aan, dat op statistisch niveau sociaal isolement en uitsluiting nauwelijks samenhangen met uitkeringsafhankelijkheid en werkloosheid of inkomensniveau. Andere verklarende variabelen zijn veel belangrijker, zoals opleidingsniveau en leeftijd. Dit soort nuanceringen lijken in het overheidsbeleid nauwelijks een rol te spelen. Ook al is volledige werkgelegenheid onbereikbaar, toch moet de groep mensen die kansloos is op de arbeidsmarkt zo klein mogelijk worden gehouden en het rouleren van de werkloosheid moet zo soepel mogelijk verlopen. De redenering is dan, dat zo slechts een kleine groep mensen in isolement terecht komt buiten de maatschappij, ondanks het getalsmatig hoge aantal werklozen. Hierbij past het enigszins onder druk zetten van werklozen: via sollicitatieplicht, trajectbegeleiding moeten de

werklozen bij de samenleving houden. Dat is goed voor henzelf. Dat er echter nog heel andere argumenten zijn blijkt uit het volgende. De overheid probeert de werkgelegenheid slechts indirect te beïnvloeden. Naast het laten rouleren van werkloosheid, of het beter op elkaar afstemmen van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt, probeert men invloed uit te oefenen op de loonkosten. Door verlaging van de loonkosten voor de werkgevers zou er meer werkgelegenheid komen. In feite is directe creatie van betaald werk door grootschalige infrastructurele projecten uit den boze. Dat gebeurde in de voorafgaande Keynesiaanse periode en leidde tot veel te grote overheidstekorten. De overheid probeert de werkgelegenheid alleen te beïnvloeden door loonkostenniveau en financieringstekort zo laag mogelijk te houden. Voor het laag houden van het loonkostenniveau van de werkgevers heeft het zo groot mogelijk houden van de groep, die concurreert op de arbeidsmarkt een loondrukkende werking. Weliswaar heeft dit geleid tot toename van de werkgelegenheid. Deze werkgelegenheid ontstaat echter los van wat de mensen in het algemeen en werkzoekenden in het bijzonder aan kennis en vaardigheden hebben. Daarom poogt men nu de werklozen aan te passen aan het werk via allerlei begeleidingsprojecten. De manier waarop men redeneert en het daarop gebaseerde beleid is sterk afhankelijk van de actuele arbeidsmarktsituatie. Niet meer speelt het argument uit de tijd van grote werkloosheid dat er lang niet voor iedereen werk is en dat dus het onder druk zetten van werklozen geen zin heeft. Wel begint het inzicht door te dringen, dat de markt toch onvoldoende in staat is, voldoende werkgelegenheid te creëren ook niet wanneer de werkgelegenheid toeneemt en er steeds meer vacatures ontstaan en dat een grote groep bijstandsvrouwen en langdurig werklozen nooit meer aan de bak komt. In feite heeft deze steeds groeiende groep geen concurrentiefunctie meer op de arbeidsmarkt. Dit is m.i. de voornaamste reden waarom gewerkt wordt aan het project van de additionele arbeid. Men gaat ervan uit, dat er in de toekomst drie arbeidsmarkten zullen zijn. Een voor de publieke sector, een marktsector en een soort tussensector, waar langdurig werklozen en andere kanslozen in te werk worden gesteld. Men ziet deze 'derde arbeidsmarkt' die de toekomst nog zal worden uitgebreid en die hoe dan ook op langere termijn zal blijven bestaan, als een aanvulling op de andere twee. De overheid zegt: we moeten erkennen, dat we de lonen hebben gematigd, de overheidsuitgaven verminderd en de loonkosten voor de werkgevers hebben verlaagd, maar de markt is toch onvoldoende in staat voldoende werk te creëren dat geschikt is voor alle groepen. Daarom die derde arbeidsmarkt. Er kan arbeid in worden verricht, die gedeeltelijk wel geld opbrengt, maar op deze arbeidsmarkt is de prijs van de arbeid te hoog om zichzelf geheel terug te verdienen. Daarom is ook op de langere termijn subsidiëring van banen in deze sector, o.a. door de inzet van uitkeringsgelden, noodzakelijk. Het is duidelijk, wat de gevolgen zullen zijn van dit beleid. Nu is het aantal banen op de derde arbeidsmarkt nog beperkt, maar in de toekomst, wanneer volgens de plannen deze sector zal worden uitgebreid, zal op de een of andere manier steeds meer arbeid uit de publieke en marktsector naar deze derde sector worden weggezogen. In deze derde sector worden migranten, oudere bijstandsvrouwen, gedeeltelijk arbeidsongeschikten en anderen te werk gesteld, in ruil voor de bijstandsuitkering of een minimaal loon, en zonder goede secundaire arbeidsvoorwaarden en zonder dat er voor hen hoop is op doorstroming naar de reguliere arbeidsmarkt. Vele gemeentelijke bestuurders hebben er in het nabije verleden naar gestreefd om de wegbezuinigde buurtwerkers, buurt- conciërges, conducteurs en andere overheidsfunctionarissen weer terug te halen, maar nu op basis van de uitgangspunten van de derde sector dus op basis van aanzienlijk slechtere arbeidsvoorwaarden dan eerst. Kortom: door de creatie van een derde sector krijgen ook de langdurig werklozen weer de functie die ze volgens de regering horen te hebben: die van een loondrukkende werking. Dit alles in het belang van verlaging van de loonkosten, waardoor meer werk zou worden geschapen. Werklozen die niet mee willen werken worden ook nu aan de schandpaal genageld. Dat gebeurt op basis van de volgende redeneringen. Vaak wordt de bovengenoemde loonkosten discussie verbonden met het volumebeleid in de sociale zekerheid: met name sociaal- democraten zeggen: we kunnen eigenlijk de lonen niet verlagen, maar als we nu het verschil tussen bruto en netto kleiner maken, waarbij de netto-lonen ongeveer gelijk blijven, dan

worden de totale loonkosten voor de werkgevers minder. En dit doen we door naast bezuinigingen op de uitkeringen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt zo goed mogelijk op elkaar te laten aansluiten. Als een werkgever personeel met bepaalde kennis en vaardigheden nodig heeft, dan moet hij die zo snel mogelijk kunnen krijgen. Dat bevordert investeringen en werkgelegenheid en voorkomt fricties op de arbeidsmarkt waarbij werkgevers ondanks werkloosheid geen mensen kunnen krijgen. Op die manier wordt de werkloze aan de schandpaal genageld. Wie na vele jaren werkloosheid niet meer hevig solliciteert, leeft niet alleen op de zak van de werkenden, nee, hij brengt zelfs de verzorgingsstaat in gevaar, veroorzaakt dat de sociale zekerheid onbetaalbaar wordt en dus dat zieken en bejaarden lagere uitkeringen krijgen. De welvaart voor iedereen wordt minder. Dus werklozen pushen te solliciteren is goed voor henzelf, en het is noodzakelijk om de verzorgingsstaat en de algemene welvaart in stand te houden. De sollicitatieplicht moet blijven. Langdurig werklozen, en zeker bewust baanlozen, zijn mensen, die zelf niet weten wat goed voor hen is en die het functioneren van de maatschappij in gevaar brengen. De economische beschouwingen over de lasten van de collectieve sector werken met een globale tweedeling tussen actieven en inactieven: de actieven moeten met hun inspanningen het inkomen genereren waarmee de inactieven gehuisvest en gevoerd moeten worden. De inactieven potverteren op kosten van de actieven, met andere woorden: het zijn parasieten. Het wordt niet altijd zo hard gezegd, maar het is de logische implicatie van dit soort analyses. Het vraagstuk van de werkloosheid, en meer in het algemeen de kwestie van de productiviteit is in de westerse samenlevingen in hoog tempo gemoraliseerd. Men zegt: desintegratieve tendensen in de maatschappij zijn in sterke mate het gevolg van het individuele gedrag van sommige groepen mensen en hebben nauwelijks structurele oorzaken. Het nieuwe, zwaar aangezette betoog over arbeid, inkomen, en werkloosheid doet soms denken aan het oude betoog van de productieve deugd. Wat echter precies de verschillen zijn, is moeilijk aan te geven, daarvoor heeft het zich nog onvoldoende uitgekristalliseerd. Ik kom daar op het eind nog op terug.

Wat kunnen we in de toekomst verwachten?

Vervolgens doet zich de vraag voor, of het bovengenoemde betoog zich zal weten te handhaven en hoe het zich verder ontwikkelt. Daarbij is er sprake van twee tegenstrijdige tendensen. In de eerste plaats is er een proces van steeds verdere doordringing van betaalde arbeid en de logica van de economische rationaliteit in het leven van de mensen. Dit wordt een proces van commodifikatie genoemd. Steeds meer arbeid, die nu nog in de privésfeer wordt verricht wordt loonarbeid en steeds grotere bevolkingsgroepen in de derde wereld, die nog leven in de informele sector van de economie worden onder het regime van de loonarbeid gebracht. Dit proces wordt door de leidende politici toegejuicht. Er is een mondialisering van de economie, is de redenering van politici en managers van multinationals, waarbij nationaal economisch beleid irrelevant wordt. De wereld wordt bestuurd door onbestuurbare marktkrachten en heeft als belangrijkste economische actoren transnationale ondernemingen die zich overal ter wereld vestigen waar voordelen zijn te behalen. Loonarbeid wordt daarbij dus steeds belangrijker en breidt zich uit. De verantwoordelijke bestuurders gaan ervan uit, dat dit leidt tot steeds meer werkgelegenheid en welvaart in de wereld. Daarbij moet allereerst worden opgemerkt, dat dit beeld van de mondialisering onhelder is. Robert Went heeft erop gewezen, dat de mondialisering niet zo ver gevorderd is als wel eens wordt beweerd, 80 tot 90 procent van de productie in de wereld voor de markt en van de wereldhandel vindt plaats in een kleine groep industrielanden. In een nummer van NRC-Handelsblad stond enige tijd geleden een interview met de Amerikaanse econoom Paul Krupman. Krupman vertelde dat maar een gering percentage van de Amerikaanse markt (10,6% van het bruto nationaal product werd geëxporteerd 11,1% werd geïmporteerd) als wereldmarkt aangeduid kan worden. Voor de Europese markt als geheel gold ongeveer hetzelfde. Toch wordt er nog steeds druk gesproken over de goedkope arbeidskrachten in Azië. Die zouden de concurrentiepositie van de Europese multinationals kapot maken. De argumenten van politici vanuit de besluiteloosheid van de politiek,

dat ze niet anders kunnen en wel mee moeten met de mondiale wedloop zouden dus wel eens niet kunnen kloppen. Zelfs op regionaal-Amsterdams niveau is mijn stelling, zou de gemeente veel meer invloed kunnen uitoefenen dan de politici ons willen doen geloven. Maar goed, mondialisering of niet, de loonarbeid breidt zich steeds verder uit. Tegenover deze zich steeds meer uitbreidende economische productie voor de markt staat echter een proces van automatisering en rationalisatie in de grote industrielanden, waarbij met steeds minder mensen steeds meer wordt geproduceerd. Sommige schrijvers veronderstellen, dat op die manier de betaalde loonarbeid uit de loonarbeidsmaatschappij verdwijnt. Deze twee posities worden verbonden met verschillende opvattingen over hoe het verder moet met de verzorgingsstaat. Hoewel de kranten vol staan met een toenemend aantal vacatures, is zeker dat de werkgelegenheid de laatste twintig jaar in Nederland nauwelijks is toegenomen. Sterk komt dit verschijnsel naar voren in de Amsterdamse economie. Uit de ERBO-enquete van de Kamer van Koophandel over 1995 blijkt, dat in de regio Amsterdam de omzet groeide met een percentage dat boven het landelijk gemiddelde lag, en dat ook de export meer dan gemiddeld groeide. Ook de winsten voor met name de grote bedrijven stegen. Toch is de prognose, dat het verlies aan arbeidsplaatsen tijdens de conjuncturele inzinking van begin jaren negentig door deze ontwikkeling hooguit tot staan wordt gebracht. Het is de bevestiging van een ontwikkeling, die al 25 jaar aan de gang is. De ontwikkelingen van productiegroei en werkgelegenheid gaan in Nederland steeds verder uiteenlopen. Dit geldt zeker voor de regio Amsterdam, waar tussen 1970 en 1995 het productievolume bijna verdubbelde terwijl het arbeidsvolume in 1995 op hetzelfde niveau lag als in 1970. In feite is de afgelopen 15 jaar de beroepsbevolking sterk gestegen, terwijl het arbeidsvolume nauwelijks groeide. In 1980 waren er landelijk gezien vijf miljoen mensen in loondienst, in 1990 zes miljoen. Het beschikbare werk wordt over steeds meer mensen verdeeld door de invoering van deeltijdarbeid. Loonarbeid wordt in het leven van mensen steeds minder belangrijk, waarbij het niet alleen gaat om de werklozen en arbeidsongeschikten. Mensen werken steeds korter, en studeren steeds langer. Een steeds kortere periode van het leven wordt besteed aan loonarbeid. Deze tegenstrijdige tendensen kunnen tot nu toe alleen worden doorbroken door een zo hoog mogelijke economische groei. We hebben bij het vertoog over de mondialisering al gezien, dat men veronderstelt dat ongehinderde uitbreiding van de economische rationaliteit van de markt over de gehele wereld bij ons en op den duur ook in de derde wereld voor steeds meer welvaart en behoud van werkgelegenheid zorgt. Dit sluit aan bij het betoog over de productieve deugd, waarbij men veronderstelt dat er vooruitgang is in onze beschaving en dat bij de geschiedenis van dit idee al ter sprake kwam. In toenemende mate worden echter de schaduwzijden van deze ontwikkeling duidelijk. In de eerste plaats kan, zoals ik hierboven liet zien, de economische groei de werkloosheid in ons land niet oplossen. De toenemende concurrentie tussen ondernemingen oefent een neerwaartse druk uit op de lonen en uitkeringen omdat ondernemingen betrokken zijn in een wedloop om zo efficiënt mogelijk en goedkoop mogelijk te produceren. Dit leidt tot een tweezijdige verarming; zowel in de westerse landen zelf als tussen landen. Samenhangend met dit probleem is dat van de ecologische crisis. Toenemende economische groei leidt tot steeds meer afval en milieuvervuiling, terwijl in de economische rationaliteit van de markt deze kosten nauwelijks een rol spelen. De tropische regenwouden worden om een voorbeeld te noemen in een hoog tempo afgebroken, zonder dat duidelijk is wat dit voor gevolgen heeft voor het ecologische systeem op onze aarde. Het hout dat uit deze wouden komt is zeer goedkoop, derde wereldlanden hebben sowieso de functie in de wereldeconomie voor het leveren van goedkope grondstoffen, waar ze weinig aan verdienen en waarbij de natuur wordt uitgeput. Zo leidt de logica van de markt tot nieuwe verarming van mens en milieu. Hier komt bij, dat de milieu-effecten van een aantal economische activiteiten de kosten van de productie zo hoog zullen opjagen, dat voortzetting van deze activiteiten in de dichtbevolkte centra van het westen niet meer rendabel is. Er ontstaat ecologische werkloosheid. Er is echter nog een derde probleem, dat inherent is aan het project van de verzorgingsstaat, zoals dat in de zeventiger jaren ontworpen is en dat nog gedeeltelijk bestaat. Onze maatschappij is gebaseerd op de loonarbeid, waarbij voor de

ondernemingen grote vrijheid bestaat om onder concurrentie- verhoudingen met andere ondernemingen te produceren. Doel van de verzorgingsstaat is niet afschaffing van de loonarbeid, maar om compensaties in te voeren voor basisrisico's van de loonarbeid. (ongeluk, ziekte, verlies van werk, onverzorgde ouderdom). Daarbij moeten alle voor de arbeid geschikten worden ingeschakeld in het werkgelegenheidssysteem; zo wordt gezorgd voor financiering van de sociale zekerheid en blijft de bereidheid van de burgers in loondienst te werken gehandhaafd. De verzorgingsstaat is bovendien een interventionistische: er wordt ingegrepen in de economie, om de scherpe kanten van economische crises af te slijpen wordt aan het parlement een grote macht toegekend om in te grijpen in het leven van de burgers waarbij wordt bepaald wie wel een uitkering krijgt en wie niet en aan welke levensvoorwaarden burgers moeten voldoen om voor een uitkering in aanmerking te komen. We hebben al gezien dat dit gebaseerd is op een twee sporen beleid: degenen, die geen betaalde arbeid hebben verricht en premies hebben betaald en degenen, die wel betaalde arbeid hebben verricht. De laatste groep heeft meer rechten. Zo wordt een steeds dichter net van staats- en semi bureaucratieën uitgespreid over het dagelijks leven van de burgers. De parlementair verkregen regeringsmacht leek een neutraal medium om in te grijpen in het leven van de burgers. Door de ontwerpers van de verzorgingsstaat werd dit in het geheel niet als een probleem gezien. Die neutraliteit blijkt er echter niet te zijn. Normalisering en controle behoren tot de dagelijkse praktijk van bureaucratieën. Discussies over de onterende, zakelijke behandeling van uitkerende instanties tonen dit aan, waarbij de cliënten telkens weer naar voren brengen, dat de bureaucratieën van bovenaf de zelfverwerkelijking en kansen van individuele burgers willen realiseren, maar dat ze voortdurend maatregelen nemen, die hier tegen ingaan, of die in dit verband niet logisch zijn. In feite is het project van de verzorgings- staat in zich tegenstrijdig: enerzijds wordt als doel nagestreefd, een rechtvaardige maatschappij met gelijke ontplooiingskansen en rechten voor iedereen, waarbij ruimte ontstaat voor individuele zelfverwerkelijking en spontaniteit. Anderzijds is de methode waarmee dit nagestreefd wordt die van normering, bewaking en controle en onderwerping aan van boven- af opgelegde regels. Je zou dan kunnen zeggen: afschaffing van de loonarbeid en invoering van arbeiderszelfbestuur!. Ontwikkelingen in Oost- Europa tonen aan, dat je er daarmee niet bent. Als je de zelfregulerende mechanismen van de markteconomie in combinatie met een interventionistische verzorgingsstaat afschaft, komt de vraag: wat komt ervoor in de plaats?. Het probleem kan niet worden opgelost door deze of gene verandering in de verhouding tussen markt en staat. Bij iedere denkbare combinatie van die twee blijft de hierboven genoemde innerlijke tegenstrijdigheid van de verzorgingsstaat bestaan. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het volgende. De huidige opvattingen over meer markt en minder staat leiden niet tot minder controlerende bureaucratie. De Algemene Rekenkamer heeft enige tijd geleden een rapport uitgebracht, waarin de verhoudingen tussen markt en staat en de ontwikkelingen in organisaties op de grens van markt en staat nader worden geanalyseerd. Daarbij wordt een soort continuüm gemaakt met aan de ene kant 100 % staat en aan de andere kant 100% markt. Nu blijkt, dat er steeds meer mengvormen gaan ontstaan. Er worden in het kader van de privatisering allerlei juridische constructies bedacht waarbij er een enorme vermenging optreedt van publieke en particuliere taken. Voorbeelden zijn de politiediensten, die samenwerken met particuliere bewakingsdiensten, de ziekenfondsen die ook commerciële verzekeringen aanbieden, de woningcorporaties, ziekenhuizen, grote ondernemingen op het gebied van openbaar vervoer, etc. Deze organisaties werken gedeeltelijk met heffingen en belastingen, die door de overheid worden vastgesteld en die burgers wel moeten betalen en gedeeltelijk met inkomsten uit commerciële activiteiten op de markt. Dikwijls onttrekken deze organisaties zich aan democratische controle, een kleine elite van managers beslist over de besteding van gelden en investeringen. Juridische constructies maken een onderschikking aan de controle van de politiek onmogelijk, en ook is niet meer vast te stellen in hoeverre deze organisaties het publieke gedeelte van hun taak efficiënt en effectief uitvoeren. Zo ontstaat een nieuw maatschappelijk middenveld waar een kleine elite het voor het zeggen heeft en

waar aan topmanagers marktconforme salarissen worden uitbetaald. De Z.B.O's, de zelfstandige bestuursorganen, rijzen als paddenstoelen uit de grond.

Naar een tegenbeweging?

De mondialisering van de economie is geen deterministisch lot, wat onafwendbaar is. Deze mondialisering kan niet worden benaderd vanuit een deterministische visie, d.w.z. technologische ontwikkelingen en de blinde werking van de markt zullen er onvermijdelijk toe leiden. Niet de technologische ontwikkelingen maar menselijke beslissingen over hoe de productiemiddelen zullen worden aangewend bepalen het proces van mondialisering. De logica van de huidige economische rationaliteit moet worden doorbroken. Daarbij horen eisen voor een drastische arbeids-tijdverkorting. "Minder werken en daarbij toch meer produceren, de vruchten van de technische vooruitgang beter verdelen, een nieuw evenwicht scheppen tussen verplichte arbeids- tijd en beschikbare tijd, allen een meer ontspannen leven en rijkere activiteiten mogelijk maken, dergelijke zaken vormen de nieuwe inzet van de maatschappelijke strijd". "Als iedereen zich bewust werd dat er potentieel geen productieproblemen meer zijn, maar alleen een probleem wat betreft de verdeling- dat wil zeggen de gelijke verdeling van de geproduceerde rijkdommen en de gelijke verdeling over de gehele bevolking van de maatschappelijk noodzakelijke arbeid- zou het huidige maatschappelijke systeem zware moeilijkheden hebben om zich te handhaven. Wat zou er terecht komen van de arbeidsdiscipline, de rendementsethiek, de competitie-ideologie als iedereen wist dat het mogelijk is, steeds beter te leven en daarbij steeds minder te werken en dat het recht op een volledig inkomen niet meer voorbehouden behoeft te zijn aan hen, die een volledige dagtaak vervullen?. Men wil er echter voor zorgen, dat de werkenden en werklozen elkaar onderling de te schaarse arbeidsplaatsen betwisten, in plaats van gezamenlijk te strijden voor een andere economische rationaliteit. De werkloosheid is in feite niet alleen een gevolg van de wereldcrisis. Het is ook een wapen om de gehoorzaamheid en de discipline in de ondernemingen te herstellen". Uitkeringsgerechtigden wijzen erop, dat allerlei vormen van menselijke activiteit en arbeid minstens even belangrijk zijn voor het voortbestaan van de mens als betaalde loonarbeid, en dat daarin waarden naar voren komen, die terug moeten in het centrum van de samenleving. Het enige criterium is blijkbaar op dit moment, dat er betaalde arbeid verricht wordt, dat wordt meegerekend in de berekening van het nationaal inkomen. Het geeft niet wat voor soort arbeid, in de bewapeningsindustrie of iets anders. Solidariteit, spel en milieuvriendelijk produceren zijn van die belangrijke waarden die geherwaardeerd moeten worden. Door uitkeringsgerechtigden wordt- vanuit de eigen positie de economische rationaliteit van de markt ter discussie gesteld. Vele niet betaalde vormen van arbeid zijn minstens even belangrijk voor de maatschappij als betaalde arbeid, bijvoorbeeld de zorgarbeid van vrouwen. Het is de vraag, of het erom gaat al deze vormen van arbeid onder het regiem van de loonarbeid te brengen. Het gaat er veeleer om, dat op basis van een beperkte betekenis van betaalde arbeid in de maatschappij andere vormen van arbeid verricht kunnen worden naast die betaalde arbeid. Dan kan uitgaande van de keuzevrijheid van het individu onbetaalde arbeid gecombineerd worden met betaald werk. En waarbij een sociaal zekerheidsstelsel bestaat, waar- aan men voor het verrichten van onbetaalde arbeid bestaanszekerheid kan ontleen. Dit laatste is vooral belangrijk voor degenen, die er niet voor kiezen naast de onbetaalde arbeid betaalde arbeid te verrichten. Verder protesteren uitkeringsgerechtigden tegen de bureaucratisering waarbij steeds verder wordt ingegrepen in hun leefwereld en zij onder een een regiem van toenemende controle komen te staan dat verlamdend werkt. In het verleden zijn de crises in het kapitalisme doorbroken door een burgerrechtenbeweging voor meer zeggenschap in de politiek (de kiesrechtbeweging) en voor het tot standkomen van de verzorgingsmaatschappij. Harrie Coenen ziet zo'n beweging weer ontstaan, of wil althans die kant op, nl. een beweging voor economische burgerrechten, waarbij die rechten niet meer rechtstreeks gekoppeld zijn aan verplichtingen. Kenmerk van burgerrechten, bijvoorbeeld kiesrecht, is immers, dat je ze hebt op grond van je mens zijn, je hoeft er niets voor te doen. Het is een fundamenteel mensen recht waar geen verplichtingen

tegenover staan. Ik denk echter, dat zo'n beweging met verschillende moeilijkheden te maken zal krijgen.

1. Het dominante betoog van de productieve deugd is betrekkelijk ongevoelig voor tegenargumenten of past die in in haar eigen analyse. Het openbare debat over de werkloosheid gaat voortdurend over het gedrag en de motivatie van werklozen. Het gaat voortdurend over prikkels, controle, fraude, sollicitatieplicht, en het geringe verschil tussen uitkeringen en lonen. De suggestie wordt gewekt dat veel uitkeringsstrekkers eigenlijk niet willen werken, dit wordt in de media breed uitgemeten. De structurele kant van de werkloosheid blijft in dit type beschouwingen buiten beeld. Deze opvattingen hebben dezelfde blinde vlek voor de macro-economische oorzaken van langdurige werkloosheid.

2. De dominante ideologie verdeelt mensen, door het tegen elkaar uitspelen van verschillende groepen, zoals werkenden en verschillende groepen uitkeringsgerechtigden. AOW-ers wordt voorgehouden, dat werklozen door hun gedrag een gevaar vormen voor de uitkering van AOW-ers. Dit wordt vaak niet zo expliciet gezegd, maar zit ingebakken in de filosofie van de betaalbaarheid van de sociale zekerheid en redeneringen over het bruto-netto- traject zoals die hiervoor al ter sprake kwamen.

3. Na de ineenstorting van het reel bestaande stalinisme en de interne problemen van de verzorgingsstaat in het westen is de rol van de overheid/staat problematisch geworden. Er is geen nieuwe sociale beweging met heldere uitgewerkte uitgangspunten omtrent wat hier het antwoord zou moeten zijn. Er is dus geen nieuw concept van een staatsinrichting, waarin de eisen van een eventuele nieuwe burgerrechtenbeweging kunnen worden ingepast/aangesloten. Aan de andere kant: het nieuwe discours over de productieve deugd heeft zich echter nog onvoldoende uitgekristalliseerd. Dit blijkt uit:

1. De ambivalente houding tegenover de staat. Enerzijds een verheerlijking van de markt, waarbij de staat of de bureaucratie improductief wordt genoemd of inefficiënt en ineffectief. Of dit werkelijk zo is, is onbekend en niet onderzocht. Anderzijds rekent men op de steun van de staat in de competitie tussen nationale economieën en op wereldschaal tussen Europese Unie vs en Japan.

2. Het nieuwe productivisme is ambivalent t.a.v. arbeid en techniek. Enerzijds is de persoonlijke arbeidsinspanning belangrijk, waarbij men denkt, dat de productiviteit afhangt van het aantal gewerkte uren. Anderzijds verheerlijkt men de technologische innovatie van sleutelsectoren, waarbij men veronderstelt, dat de oude arbeidsintensieve sectoren steeds marginaler worden en dat dus de loonarbeid steeds minder belangrijk wordt.

pvdende/20-05-1996